

ale

Historisk tidskrift
för Skåneland

Nr 1 1979

ale

Historisk tidskrift för Skåneland

utges av de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Redaktör

Landsantikvarie Dag Widholm, Lund

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö

Professor Erik Cinthio, Lund

Fil. lic. Gert Jeppsson, Lund

Fil. dr. Anna-Christina Meurling, Lund

innehåll

	Sid
Anders Wihlborg: St Petri medeltida kyrkogård	1
Rolf Jönsson: En osteologisk delundersökning av skelettmaterial	12
Leif Carserud: Miljöproblem vid Andrarum alunbruk	16
Göran Hallberg: Assmåsa – Buus – Hägre	20
Aktuellt om antikvariskt	
Sten Tesch: Bronsåldershus i St. Köpinge	27
Nils Björhem och Ulf Säfvestad: Projekt Fosie IV	30
Dag Widholm: Energi och miljö	31

Sammanställningen av Skånelandslitteratur kommer from. årg. 1979 att redovisas i Ale nr 2.

Bloms Boktryckeri AB. Lund 1979

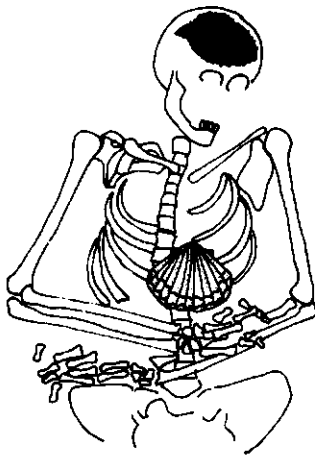
St Petri medeltida kyrkogård

En arkeologisk undersökning i Helsingborg

Av Anders Wihlborg

Riksantikvarieämbetet, Fack, 221 01 Lund 1

Medeltidsarkeologien håller på att integreras i det gängse planeringsarbetet betr. våra äldre städer, och årligen införes stora fyndmängder till museerna. Här redovisas undersökningen 1978 av en medeltida kyrkogård samt osteologiens oundgängliga roll vid tolkningen av ett sådant material.

Under hösten 1978 undersökte riksantikvarieämbetets uppdragsverksamhet i samarbete med Helsingborgs museum stora delar av St Petri medeltida kyrkogård. Grävningsplatsen låg två hundra meter väster om kärnan, vilken är den sista synliga resten av Helsingborgs medeltida slott. Anledningen till undersökningen var landstingets behov av en gymnastiksal i nära anslutning till vårdskolan och sjuksköterskehemmet. Fornminneslagen (den 12 juni 1942) skyddar lämningar av den historiska processen t.ex. kyrkogårdar, kulturlager i stadskärnor etc., men medger även borttagande av dylika om exploatören först bekostar en arkeologisk undersökning.¹

Nybyggnationen i de medeltida stads-kärnorna har under 70-talet i större utsträckning än tidigare föregåtts av provundersökningar. Dessa gör det möjligt att bedömma hur omfattande arkeologiska utgrävningar som krävs innan byggnadsarbetena kan påbörjas. En medvetenhet hos kommuner och även antikvariskt ansvariga har vuxit fram om att viktigt historiskt källmaterial som annars schaktas bort måste dokumenteras och tagas till vara helt i linje med vad fornminneslagen anger. Projektet den medeltida staden och dess inventeringar bl.a. av städernas urschaktade områden har varit en väckarklocka.²

Helsingborgs historia

Helsingborg, som är en av Danmarks äldsta städer omnämns redan på mitten av 1000-talet av Adam av Bremen. Som namnet anger fanns redan då en befästning, men var denna tidiga anläggning låg vet man inte. Topografiskt präglas staden av den höga landborgen och den nedanför vid Öresund belägna landremsan, vilken var betydligt smalare under medeltiden än den är i dag. Två erosionsdalar norr och söder om landborgen var kommunikationsleder i öst-väst. Staden saknade naturlig hamn men har troligen haft en brygga (fig. 1). Stadens topografi har givit upphov till teorier om en äldsta stad uppe på landborgen (högstaden), då endast fiskarbodar funnits på landremsan vid Öresund. Under 12–1300-talen växer så staden fram på landremsan i stället (lågstaden), i takt med att centralmakten kan skydda farvattnen och ge handeln gynnsamma villkor att utvecklas. Av ett gåvobrev från 1085 framgår att danske kungen redan då uppbär tomtskatt i Helsingborg. Staden och slottet var kungens patronat. En annan maktfaktor var kyrkan. Det går att påvisa fem kyrkor. St Clemens uppfördes under 1000-talet, medan St Petri byggdes under 1100-talet. En Sta Maria kyrka i sandsten kan ha föregått den nuvarande gotiska tegelkyrkan. Den är nämligen delvis uppbyggd av äldre sandstensmaterial. Exakt var St Olof legat finns det inga säkra uppgifter om. St Mikael's kapell låg i anslutning till slottet. Dominikanerklostret (St Nicolai) tillkom vid 1200-talets mitt och var beläget sydost om kärnan.³

Intill befästningen växer köpstaden fram. Befästningen som sådan gynnar varuutbyte. Den medeltida stadens torg var annars den plats, där försäljning av varor skulle ske till gagn för stadens konsumenter. De hade monopol, endast över-

skottet fick säljas vidare, ty stadens behov skulle i första hand täckas.

Källmaterialet om det medeltida Helsingborg är näst intill obefintligt. Under äldsta medeltid skrevs inte mycket och kungen gav muntliga order på sina besök. Kyrkans män och framförallt klostren var bildningshärdar där annaler, nekrologier och bokavskrifter förvarades i biblioteken. Reformationen (ca. 1536) raserar inte bara kyrkorna och klostren utan även det skrivna materialet. Resterna av stadens arkiv försvinner under det skånska kriget med Danmark 1676–79. Det som återstår är bl.a. dåliga avskrifter av stadens privilegier från 1414. De tillkom 1648 på begäran av Fredrik III.⁴

Medeltida källor behandlar i stort sett endast politiska, ekonomiska och administrativa problem. De tar sällan eller aldrig upp livet för gemene man. Här är medeltidsarkeologin överlägsen eftersom den undersöker och analyserar vad den medeltida människan lämnat efter sig i kulturlagren. Föremålen och husresterna ger svar på hur vardagslivet gestaltade sig, hur man bodde, levde och försörjde sig.

Äldre utgrävningar

Torsten Mårtensson undersökte på 30-talet slottet dvs. kärnan och dess närmaste omgivning. Han kunde bl.a. påvisa två föregångare till det nuvarande tegeltornet. Det äldsta, troligtvis från 1100-talet, hade rund form och var byggt av sandsten.⁵ Andra större undersökningar i Helsingborg har huvudsakligen berört kyrkorna St Clemens och St Petri med tillhörande kyrkogårdar.⁶ Resterna av St Petri kyrka ligger öster om kärnan (fig. 2). På platsen stod tidigare ett vattentorn uppfört 1885. Byggandet av det medförde stora markingrepp, vilka bl.a. fick till följd att kyrkans västra del

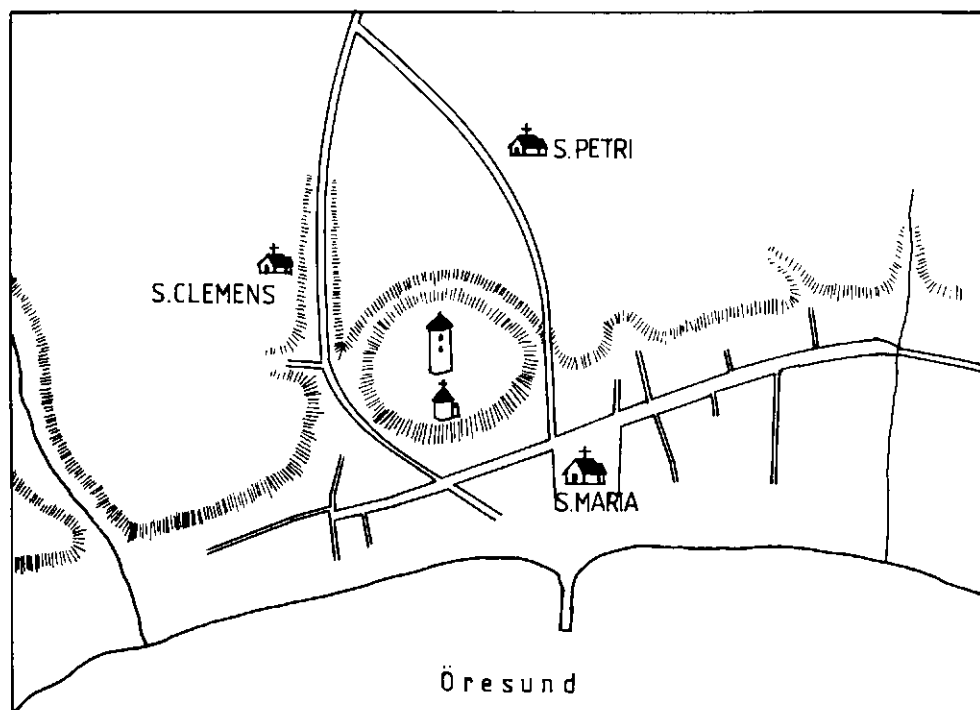

Fig. 1. Helsingborg under 1100-talet efter T. Mårtensson.

grävdes bort. Det konstaterades 1907 och 1910, då man gjorde de första arkeologiska undersökningarna av kyrkan och dess omgivning i samband med att området skulle försees med planteringar.⁷

Kyrkan visade sig ha ett långhus 18 meter långt och 11,75 meter brett och ansågs ha haft ett rakslutet nästan kvadratisk kor. Det senare korrigerades emellertid 1963 då kyrkan ånyo undersöktes i samband med att sjuksköterskehemmet byggdes. Rikard Holmberg kunde därvid påvisa resterna av en absid. Han påträffade också grundmuren till ett vapenhus.

Kyrkan hade varit uppbyggd av sandstenskvadrate. Inga rester av tegel kunde påvisas i kyrkans ursprungliga murverk. Golvbeläggningen fanns sporadiskt bevarad i långhuset och hade bestått av stenplattor lagda i kalkbruk. Tidsmässigt hör kyrkan till 1100-talets mitt.

1963 undersöktes också stora delar av kyrkogården. 567 skelett framgrävdes öster och nordost om kyrkan. Kyrkogårdens utsträckning kunde inte bestämmas på grund av de stora fortifikationsarbeten som gjorts under 1600-talet.⁸

1978 års undersökning

Kyrkogården

880 gravar undersöktes vid årets utgrävningar. Det var ytan söder och nordväst om kyrkan som var aktuell för byggnation. Inte heller här kunde något naturligt slut registreras på kyrkogårdens utsträckning. Sentida markgrepp har påtagligt förändrat topografin och utplånat alla spår av inhägnader eller kyrkogårdsmurar.

Att området varit intensivt utnyttjat framgick dels av den ofantliga mängd

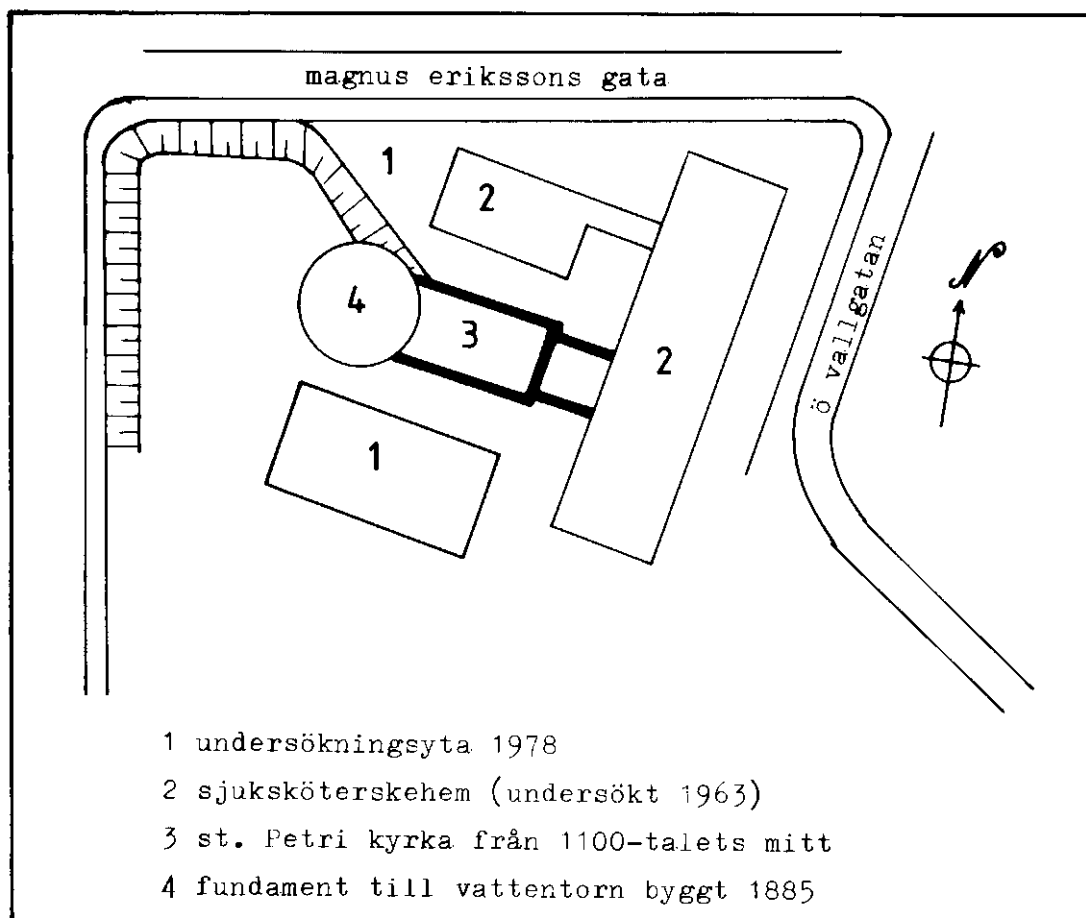

Fig. 2. Situationsplan över St Petri och dess närmsta omgivning.

söndergrävda gravar och sekundära kroppsdelar, som påträffades i fyllningen, dels skelettens inbördes placering.

Tätheten varierade mellan 1–3,5 skelett/m². Denna höga siffra beror på att de placerats i flera skikt ovanpå varandra, i regel 1–3 skikt, men som mest 8 skikt. Bevaringsgraden varierade betydligt från helt försvunna, vilka endast framträdde som en svag färgning mot den gula sterila sanden, till helt intakta skelett.

Att flertalet varit begravda i träkistor framgick av mängder av tillvaratagna nitar och spikar. Träfärgningen kunde endast

sporadiskt skönjas i det undre skiktet, där sanden gav kontrastverkan (fig. 3). Rektangulära, trapetsoida och trågformiga kistor kunde konstateras. Sandstenschällar fanns i en del gravar kring huvudet och fötterna på den döde (fig. 4). Andra hade begravits i regelrätta hållkistor av sandstenschällar. I kistorna kunde även förekomma olika former av huvudnischer. I en del stenkistor, som återanvänts hade skeletten bokstavligen staplats ovanpå varandra. Förutom att kristendomen standardiserar gravarnas placering i öst–väst med huvudet i väster, avskaffar man de hed-

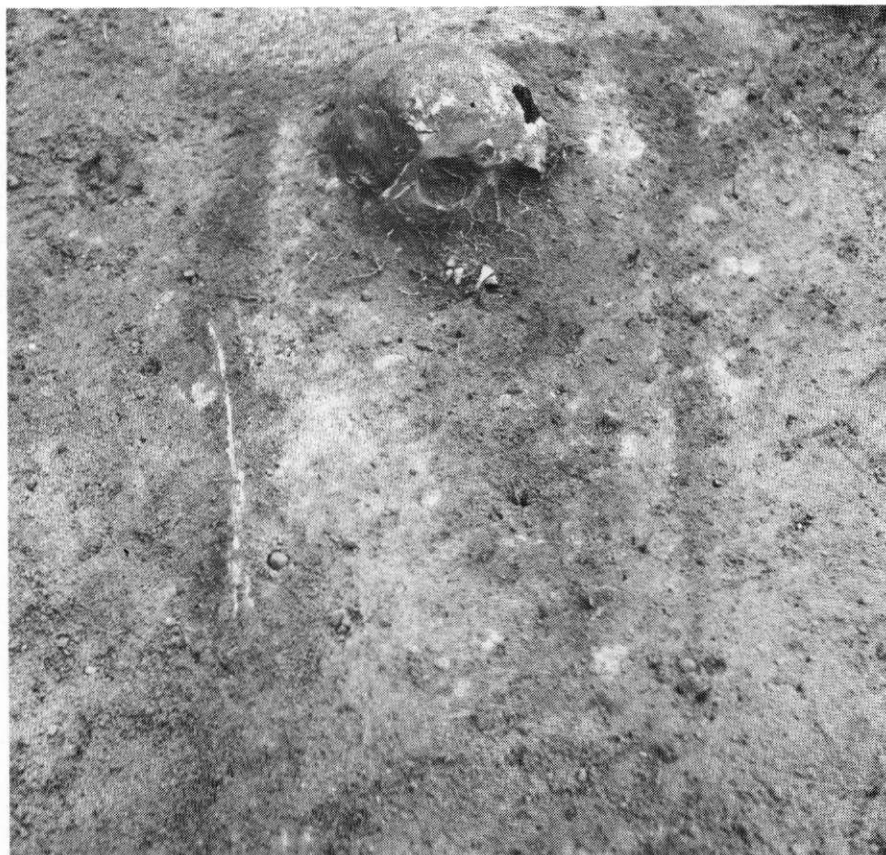

Fig. 3. Träfärgning efter en kista kan skönjas mot den gula sterila sanden. Från öster.

niska gravgåvorna. Enstaka bältesöljor av järn och bronsringsöljor återfanns emellertid, vilka kan tyda på att skyndsamma begravningar i gångkläderna behövt göras (fig. 5). På en begravd hade en pilgrims-mussla placerats på bröstet. Kanske ett minne från ett besök vid aposteln Jacobs grav i Santiago de Compostella i nord-östra Spanien (fig. 6).

Grav 301, som genom ett under hade undgått att förstöras vid ledningsgrävningarna från vattentornet, skiljer sig på flera sätt från de andra. Den bestod av en väl tilltagen hållkista 220×60 cm med takblock (fig. 7). I kistan låg skelettet efter en man i 40–50 års åldern. Hans fält-

längd uppgick till 190 cm, vilket var det högsta värdet, som uppmättes på hela undersökningen. Han har sannolikt varit mellan 184–185 cm lång, då han levde. Medellängden för män har uppskattats till 173 cm under äldre medeltid. Vid lårbenet påträffades tio ihopärgade silvermynt, vilka troligen legat i en läderpung. I fyllningen vid fötterna återfanns också ett silvermynt. I höjd med den dödes knän stod tre lerkärl. De hade placerats strax utanför kistan, men täcktes av de över-skjutande takhällarna. Ytterligare ett kärl fanns vid den dödes huvud (fig. 8). I lerkärlen var rester av träkol. Liknande fynd har tidigare gjorts i Helsingborg.⁹

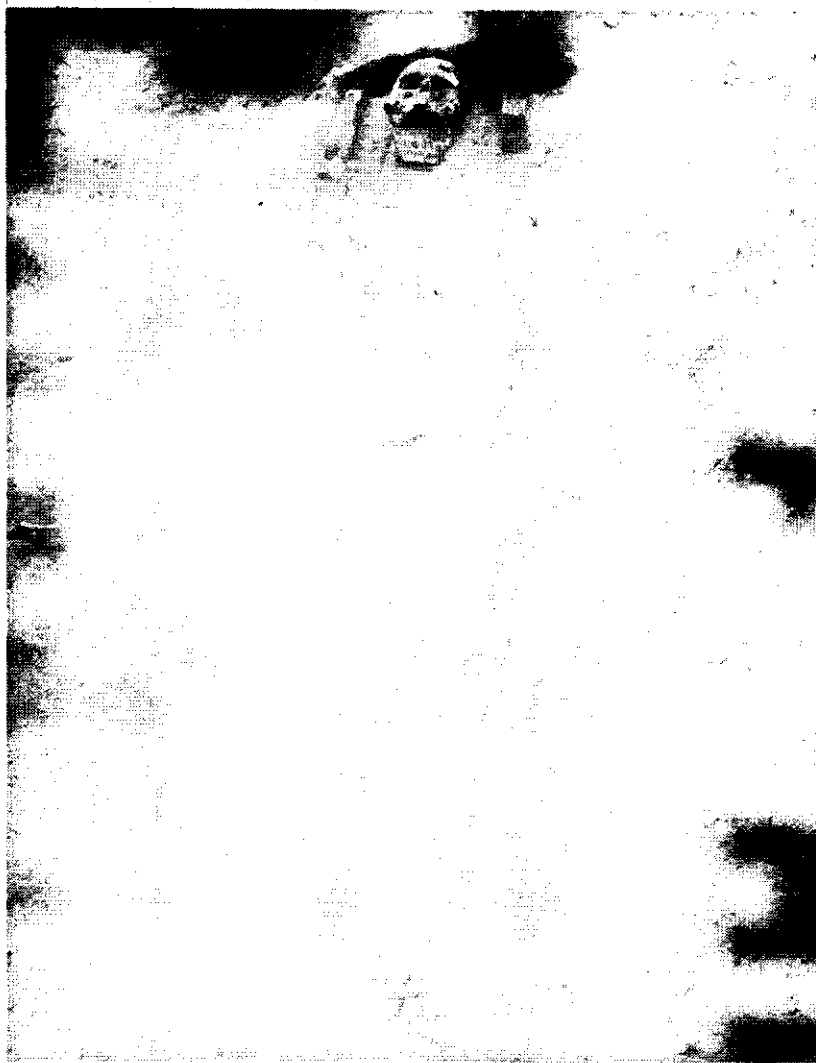

Fig. 4. Mindre sanstenshällar har placerats kring den dödes huvud. Från öster.

Annars är det biskopsgravarna i Lund, som blivit kända för sina träkolsfyllda trefots-grytor. Seden kan emellertid påvisas i stora delar av Danmark från 1200-talet och under hela medeltiden. Det är vanlig bruks-keramik man använt. Vilken funktion har dessa haft, då ju kristendomen avskaffat gravgåvorna? Deras placering ofta utanför kistan tyder på att de ingått i ceremonier vid själva begravningen.

Troligen har man på de glödande träkolen lagt små rökelsekorn, vilka spridit en angenäm doft. Kärnen har så fyllt sin uppgift och lämnats kvar, då graven fylldes igen. Seden tycks ha sin upprinnelse i Frankrike, där många av kyrkans folk fick sin utbildning och där gravskicket är vanligt under medeltiden.¹⁰ Mannen från Helsingborg har av allt att döma tillhört det sociala toppskiktet. Men när levde han? Lerkärnen

Fig. 5. Två mindre ringsöljor av brons kan tyda på en begravning i gångkläder. Från öster.

och silvermynten ger oss en fingervisning. Keramiken under medeltiden förändrade sig succesivt bort från den porösa förhistoriska kvaliteten mot senmedeltidens genomsintrade stengods. Krukmakarna framställde tunnare och hårdare produkter genom att etappvis höja ugnstemperaturen. Helsingborgskärlen är av så kallat yngre svartgods, vilket anses ha kommit i allmänt bruk ca. 1200. Det yngre svartgodset är

reducerande bränt (utan syretillförsel), vilket oftast ger dem en gråsvart färg. De förekommer i olika kvaliteer och former och är oglaserade. Den större något päronformade krukans med handtag och rundad botten har ursprungligen varit försedd med tre fötter (fig. 9). Skuldran har dekorerats med åsar vid drejningen. Ett parallellfynd från PK-tomten i Lund dateras grovt till 1200-talet.¹¹ De små flatbott-

Fig. 6. Den döde har fått en pilgrimsmussla med sig i graven, kanske ett minne från en resa till Spanien. Från öster. Foto L. Wallin.

nade kärlen har ornerats med runtomlöpande linjer. Inom den danska medeltida keramiken har man kunnat skönja antydningar om vissa lokalgrupper, vilka vid detaljstudium kan öka vara kunskaper om produktionsförhållanden och produktionsplatser. Helsingborgskärlen överensstämmer helt klart med vad som är karaktäristiskt för Själland och då speciellt Roskilde, där ett stort antal gräbrända smakärl grävts

fram ur senromanska gravar. Det intressanta med dessa kärl är att många visar släktskap med den keramik, som tillverkats vid Farum Lillevang i norra Själland, en av de få platser i Norden, där en kruk-
makarugn påträffats och undersökts.¹² Tidigare ansågs det gräbrända godset utslutande vara en importvara från norra Tyskland, som distribuerades genom Hansan.¹³

Fig. 7. Grav 301 bestod av en stor hällkista av sandstenshällar med takblocken i läge. Från nordväst. Foto K. Bergman.

Silvermynten är viktiga, eftersom gravläggningen inte kan vara äldre, men väl samtida med eller senare än präglingsåret hos det yngsta myntet.

Karakteristiskt för medeltidens feodala penningpolitik var att de eviga mynten, vilka varit gångbara under längre tider och i stora områden utbytts mot lokalmynt, vilka bara kunde användas en kortare tid innan de ansågs ogiltiga. Myntherren, som var kungen, drog sedan in dem och präglade nya mot avgift. Det var en typ av omsättningsskatt.¹⁴ Även ärkebiskoparna hade emellertid del i utmyntningen, bl.a. bestämdes vid 1100-talets mitt att fransidan på mynten skulle ha en bild av ärkebiskopen eller en symbol som syftade på ärkesätet. Det vid fötterna på den döde i grav 301 påträffade myntet är präglat i Lund av ärkebiskop Uffe Thrugotsson

(1228–1252). Myntverket i Lund var under stora delar av medeltiden Danmarks främsta, både vad gäller antalet utmyntade och vad gäller kvalitén på mynten. Under medeltidens senare del överflyglas emellertid Lund av det framväxande Malmö.¹⁵ De ihopärgade silvermynten, som är under konservering har inte kunnat identifieras, då de är så hårt slitna att nästan alla spår av prägling försvunnit. Tyvärr kan vi aldrig få reda på den begravningsidentitet, men vi kan anta att han levde under första hälften av 1200-talet och att han möjligen haft en befattning inom kyrkan.

För att kunna tillvarata all den information som ett så omfattande skelettmaterial innehåller krävs en osteologisk bearbetning.¹⁶ En dylik ger bl.a. svar på könsfördelning, dödsålder, kroppslängd och eventuella sjukliga förändringar hos en

Fig. 8. I kistan låg en 40–50 års man som troligtvis begravts under vissa ceremonier. Det tyder de fyra lerkärlen på. Från sydost. Foto K. Bergman.

medeltida population. Arkeologen kan visserligen göra vissa amatörmässiga reflexioner om t.ex. barnadödlighet, men materialet förutsätter en fackmässig genomgång om undersökningen av kyrkogården

skall anses meningsfull (se separat artikel).

St Petri kyrkogård användes för begravingar under minst fyra sekel, möjligen längre. Den statistiska informationen skulle således generellt gälla hela medeltiden,

Fig. 9. Fyra kärl av yngre svartgods påträffade i grav 301. Det större något päronformade kärlet är 10 cm högt, de övriga ca 7 cm.

vilket inte är lika intressant, som att följa eventuella förändringar århundrade för århundrade. Lars Redin har emellertid i sin avhandling påvisat att en kronologisk grovsortering av medeltida skelettmaterial är fullt möjlig.¹⁷ Den dödes armställning indikerar på ett ungefär när han begravts. Under det äldsta skedet är armarna placerade utefter kroppens sidor, sedan flyttas de succesivt allt högre, så att de under 14–1500-talen ligger korslagda över bröst-korgen. Metodens tillförlitlighet kunde stratigrafiskt iakttas vid årets undersökning.

Det kunde också konstaterats att andelen äldre gravar var mycket större norr om kyrkan, en iakttagelse som även Rikard Holmberg gjorde 1963. Han kunde dessutom påvisa att en del äldre gravar skadats då sandstenskyrkan uppfördes. En äldre kyrka eventuellt i trä, belägen norr om

St Petri ansågs vara en trolig förklaring på dessa avvikelser.¹⁸

Övriga fynd

En hel del lösfynd tillvaratogs i den bitvis metertjocka sandfyllningen som gravarna låg i. Merparten var spik och nitar från förmultnade träkistor. Ett bultlås, keramikskärvor och sju silvermynt påträffades också. Keramiken speglar den medeltida utvecklingen från äldre svartgods till stengods. Mynten utgörs bl.a. av brakteatrar, några borgarkrigsmynt, samt ett Lunda-mynt präglat under Valdemar I.

Norr om kyrkan dokumenterades under några gravar resterna av en härd eller ugn. Marken var helt rödbränd i centrum med sotfärgad sand och träkolsrester runtomkring. I fyllningen låg keramik från 1000-talet. I övrigt saknades medeltida boplatser.

rester, däremot framrensades ett tjugotal kokgropar av förhistorisk karaktär. De var halvmeterdjupa, fyllda med sot och skörbränd sten, men fragmentariska på grund av att gravgrävorna varit tvungna att utnyttja området maximalt. Enstaka tillvaratagna keramikskärvor med rabbig yta tyder på att det är spåren av en bosättning från bronsåldern. Att så är fallet visar även ett tillvarataget flintmaterial. Det består huvudsakligen av avslag och avfall, men även några grovt tillhuggna skrapor, vilka knappast fått godkänt under stenåldern. Det gäller också en parallellhuggen pilspets som tillverkats av ett uselt råämne och dessutom gjorts ganska asymmetrisk. Urnegravar från bronsåldern har tidigare undersökts på Fredriksdal, Ringstorp och i Pålsjöskog, vilka inte ligger mer än ca. två kilometer norr om St Petri. Det gäller även det rika depåfynd som arbetare stötte på vid grävningsarbeten på Tågaborg. Tyvärr var de inte speciellt försiktiga med de sköra bronsföremålen, av vilka flera gick i bitar. Därför går det inte med säkerhet att avgöra om det var en parallell till den s.k. Trundholmvgagnen man hittat. Två fragmentariska hästar och några andra småföremål tyder emellertid på att så var fallet.¹⁹

Utgrävningar ger ny historisk information, men är samtidigt resurskrävande. Erfarenheten visar emellertid att vill man nå nya resultat går skiljelinjen mellan å ena sidan en passiv övervakning vid urschaktningen och å den andra en aktiv förundersökning innan byggnationen påbörjats.

En osteologisk delundersökning av skelettmaterialet

Av Rolf Jonsson

»Det har varit en spensligt byggd individ, troligen en man men möjligen en kvinna.» Så beskriver Mårten Stenberger »fiskaren» från Barum, ett av de märkligaste och äldsta skelettfynden från nordisk forntid. Fyndet gjordes 1939 men långt in på 60-talet har diskussionen varit livlig, inte bara om kön och ålder på den gravsatta, utan också om gravens datering.

Sedan Gejvall 1970 med delvis nya metoder kunnat fastställa, att skelettet från den skånska graven tillhört en kvinna kan åtminstone denna del av diskussionen anses vara avslutad men den visar dock med önskvärd tydlighet hur besvärlig en bedömning av en människas kön och ålder grundad på benrester kan vara. Och ändå har man i fallet Barum till sitt förfogande ett i det närmaste komplett skelett.

Generellt gäller att benen från en man är kraftigare, tyngre och längre med mera utpräglade muskelfästen. Kvinnans skelett är mindre och mera gracilt. Men eftersom dessa skillnader ofta är små och diffusa måste man vid könsbestämningen gå efter en rad utvalda karaktärer hos skelettet, där könsskillnaderna är lättare att urskilja.

Kraniet t.ex. har flera sådana könsbestämmande särdrag. Utbuktningen ovanför näsroten är kraftig hos män och de bada ögonbrynsbågarna är framträdande. Bakom hörselgången finns ett utskott från tinningbenet, processus mastoideus, som hos män är långt och kraftigt. Vidare har

män starkt framträdande muskelfästen i nackregionen.

Bäckenet ger också en del ganska säkra könskaraktärer. Den djupa vinkeln vid övergången mellan sittbenet och tarmbenet är hos män smal och U-formad, hos kvinnor mera öppet och V-formad. Längs ena benet av denna vinkel finns hos kvinnor en grund fåra som helt saknas hos män. Dessa karaktärer är de säkraste men både på kraniet och bäckenet finns ytterligare ett antal punkter som ger antydningar om könet.

De stora ledkulorna på överarmsbenen och lårbenen är också användbara för bestämning av könet. En diameter på lårbenets ledkula om t.ex. 53 mm indikerar klart att benet tillhört en man. Diametern 40 mm visar lika klart att lårbenet ingått i en kvinnas skelett. Om den uppmätta diametern däremot exempelvis är 47 mm blir könsbestämningen osäker. Diametrar mellan 46 och 48 mm är nämligen vanliga både hos män och kvinnor. Måten på ledkulorna visar i själva verket stor spridning. Man har hos män uppmätt ledkulor som är 42–43 mm och hos kvinnor upp till drygt 50 mm. Måttserierna hos de båda könen överlappar alltså varandra kraftigt och illustrerar på ett utmärkt sätt vilka problemen är vid könsbestämning av människor grundad på skelettmaterial. Visst finns det klart manliga och klart kvinnliga skelett men minst lika ofta är benresterna av intermediär karaktär. För osteologen gäller det då att analysera så många könskaraktärer som möjligt och till slut göra en sammanfattande bedömning. Om skelettet är komplett är utsikterna för en korrekt bedömning goda men ju färre rester av den döde som återstår desto mer osäkert blir resultatet. Osteologens erfarenhet spelar här ofta en avgörande roll.

Säkra ålderbestämningar kan egentligen

bara göras på unga individer. Man bedömer tandbilden som ju hos barn förändras mycket ofta och efter ett bestämt tidsmönster. Barns ålder kan därför ofta bestämmas med en säkerhet på ett eller ett par år. För ungdomar och vuxna grundar man åldersbedömningen på graden av sammanväxningen mellan benens ändpartier och mittdelar. Hos vuxna är dessa sammanväxningar fullbordade och alla tänder har kommit upp. Åldersbedömningen blir därför svårare men tändernas förslitning och sammanväxningen av sömmarna i skallen ger dock så mycket information att man kan göra en grov sortering i åldersgrupper.

En människas kroppslängd kan beräknas med utgångspunkt från längden av de långa rörbenen, t.ex. överarmsbenen, lårbenen och skenbenen. Ofta ger benen i ett och samma skelett olika kroppslängder men avvikelserna är som regel små. Fördelen med metoden är att man kan få en ganska god uppfattning om en individs kroppslängd även om bara ett enda av de långa rörbenen kan mätas. Man bör dock lägga märke till att kroppslängden hos en människa minskar med åldern. Efter fyllda 30 blir vi drygt en cm kortare under varje 20-årsperiod.

Ålder, kön och kroppslängd är bara en liten del av den information om en människa som det är möjligt att få fram ur skelettresterna. I en mera omfattande osteologisk undersökning ingår en lång rad mätningar, framför allt av kraniet. Man letar också efter spår av skador och sjukdomar i skelettet samt kariesangrepp i tänderna. En sådan undersökning är dock tidsödande och har ett rent vetenskapligt syfte medan det för rapportändamål kan vara tillfyllest att bestämma kön, ålder och kroppslängd.

Den osteologiska undersökningen av skelettfynd från St Petri i Helsingborg

är av detta »enklare» slag. Av de 880 individer som kunnat urskiljas i materialet har 98 hittills undersökts.²⁰ Endast ett fåtal av dessa skelett är kompletta. Av många individer återstår bara delar av kraniet eller ett fåtal skelettben. Åtskilliga ben är krossade och många är dessutom eroderade. De mätbara benen är därför mycket få.

Av de 98 undersökta individerna är 32 barn. Bland de vuxna har 24 män och 16 kvinnor identifierats. De flesta barnen är under tio år. Ingen av de vuxna var vid sin död över 60 år. Övriga undersökningsresultat framgår av tabellen.

St Petri, Helsingborg 1978

Antal bestämda individer — vuxna/barn, män/kvinnor.

Män	Man?	Kvinna	Kvinna?	Vuxen, kön ej bestämb.	Barn — 20 år	Totalt
19	5	10	6	26	32	98

Män och kvinnor fördelade på åldersgrupper.

	20—30 år	30—40 år	40—50 år	50—60 år	60—70 år	Tot.
Män	2	3	4	5		14
Kvinnor	4	2	3	2	—	11

Barn fördelade på åldersgrupper.

— 2 år	3—4 år	5—6 år	7—8 år	9—10 år	11—15 år	16—20 år	Tot.
5	3	2	6	8	5	2	31*

* Ett av barnen kunde ej åldersbestämmas.

Vuxna fördelade efter kroppslängd i cm.

	155—160	161—165	166—170	171—175	176—180	181—185	Tot.
Män		3	1	5	2	2	13
Kvinnor	3	2	2				7

Noter

1. Se Kulturminnesvården. Libertörlag Stockholm 1977, sid 25—.
2. Medeltidsstadens redovisningar ges ut i Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museers rapportserie. Se t.ex. Medeltidsstaden I 1976 projekt-program.
3. R. Holmberg. Den skånska Öresundskustens medeltid. Acta Archaeologica Lundensia series in 8, nr 11, se sid 109—.
4. Hälsingborgs historia II:1. Hälsingborg 1933, sid 4—.
5. Hälsingborgs historia II:2. Hälsingborg 1934, sid 3—.
6. St Clemens behandlas av Weidhagen—Hallerdt, i en opublicerad lic. avhandling. Lund.
7. Se A. Lindblom och S. Ewald. En medeltida kyrka och kyrkogård i Hälsingborg, undersökta år 1910. Hälsingborgs Museum. Årsberättelse för år 1910, sid 15 .
8. R. Holmberg. Rapport från kv. Vattentornet i Helsingborg. Finns i ATA.
9. 2 glacerade krukor på tre ben från St Nikolai (1300-tal) och 1 kruka och 1 krus av stengods från St Clemens (1300-tal). Se C. Wahlöö, Keramik 1000–1600. Archaeologica Lundensia VI. Lund 1976.
10. Problemen behandlas utförligt av P. K. Madsen. Bispegrave på Øm kloster. Hikuin 3 1977, sid 137—. Se också N.-K. Liebgott. Keramik fra vikingetid og Middelalder. Nationalmuseet, København 1978, sid 28.
11. C. Wahlöö, 1976 nr 159.
12. M. Bencard och E. Roesdahl. Dansk middelaldertøj 1050–1550. Jysk Arkæologisk Selskabs Handbøger I (Moesgaard 1972). Sid 19, 21, 22 (14 73, 85).
13. C. Wahlöö, 1976 sid XII.
14. S. Bolin. Ur penningens historia. Lund 1962, sid 146 .
15. R. Blomqvist. Lunds historia, del I. Lund 1951, sid 243, 107–109, 247.
16. G. Rausing. Arkæologin som naturvetenskap Lund 1971, 163— och J. Ekman. Osteologin — Läran där döden undervisar om livet. Biologen I 1972.
17. L. Redin. Lagmanshejdan. Acta Archaeologica Lundensia, series in 4°. Nr 10. Lund 1976, sid 179.
18. R. Holmberg 1963. Rapport. 13 gravar var störda av korets grundmurar.
19. O. Montelius. Minnen från vår forntid, Stockholm 1917. Jfr fig. 980.
20. Det redovisade materialet, som kommer från ett begränsat område söder om kyrkan, är inte representativt för kyrkogården som helhet. Det visar framförallt den stora andelen barn. AW.

Miljöproblem vid Andrarums alunbruk

Av Leif Carserud

Geologiska institutionen, Sölvegatan 13, 223 71 Lund

Utvinningen av alunskiffer är en brännbar fråga. Den skifferbrytning, som planeras med Projekt Kambrium, kan få stor betydelse för Österlen. Det kan därför vara intressant att som jämförelse studera den brytning som ägt rum tidigare i Andrarum.

Historik

Alunbrukets historia är mycket intressant. Alunskifferns rikedomar sägs ha uppmärksamats i en profetisk dröm av Jochum Beck. Han var en av Danmarks rikaste män och han inledde en kraftfull uppbyggnad av alunbruket 1637. Han var tvungen att sätta sig i skuld och dog helt ruinerad. Fordringsägare tog över och misskötte verksamheten. Den företagssamma Christina Piper köpte upp hela bruket. Bruket hade en sådan ekonomisk självständighet att det kunde göra egna mynt och sedlar. Mot slutet av 1700-talet var cirka 800 människor sysselsatta eller beroende av verksamheten vid bruket. Detta innebar att alunbruket var en av Sveriges största landsbygdsindustrier. Aluntillverkningen lades ner 1912.

Denna historia har mer eller mindre utförligt berättats av till exempel Lunggren 1863, Nilsson 1904, Althin 1925, Jönsson 1940, Kjellgren 1955, Nihlén 1956 och Nilsson 1957.

En något annorlunda synpunkt på ämnet har framförts av Elof Stoltz 1932. Med hjälp av kartor, gedigna arkivstudier och fältarbeten gjorde han »historisk-geografisk och kulturgeografisk ortsstudie». Det är

det hittills mest faktpäckade arbetet ur vilket många av de senare krönikörerna hämtat sina flesta uppgifter.

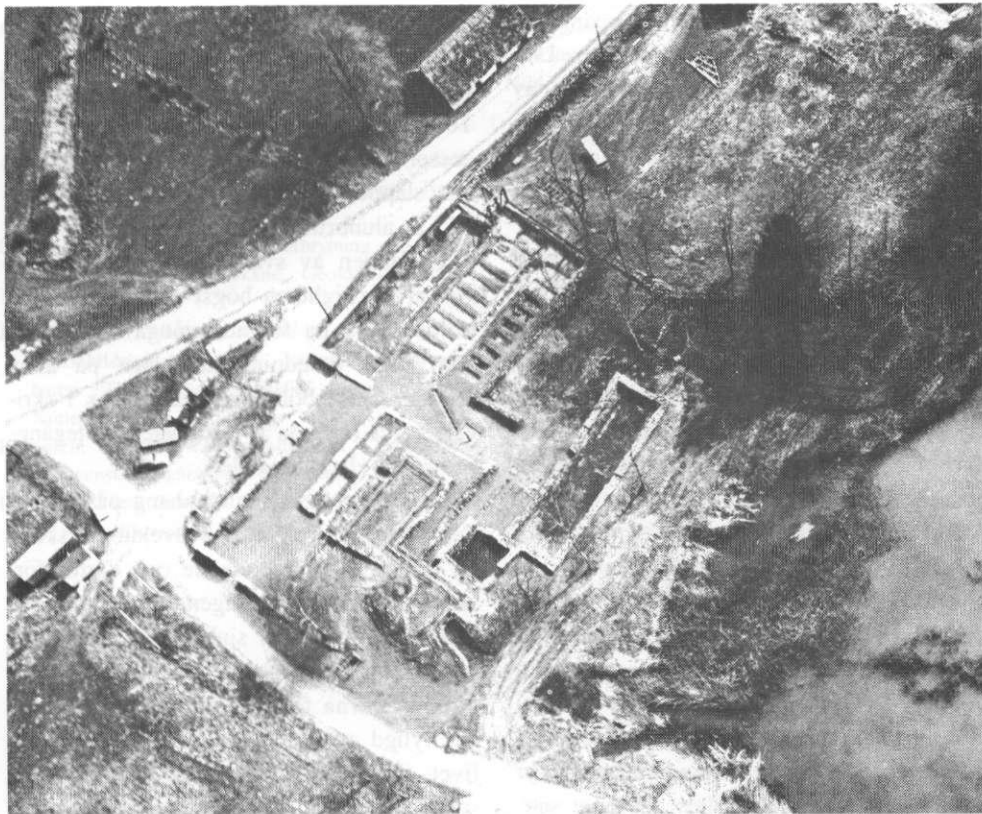
En utmärkt sammanfattning av den publicerade litteraturen har gjorts av P. G. Andersson (1974). Samma år publicerade Anna Svenson ett lovligt försök att sätta in alunutvinningen i Andrarum i ett större ekonomiskt och historiskt sammanhang.

Miljöfrågorna

Några av de viktigaste invändningarna mot det planerade Projekt Kambrium har haft sin grund i riskerna för påverkan av miljön. Jag har därför försökt skaffa information om den miljöpåverkan Andrarums alunbruk har haft och fortfarande har med bitanken att det skulle kunna ge möjlighet till jämförelser. Intet eller föga har dock nämnts om miljöeffekter i den här citerade litteraturen. Därför har jag gjort fältundersökningar och tagit prover för kemiska analyser.

Från de befintliga högarna av rödfyr sker en viss utlakning. Vattnet, som rinner från bruksområdet, har 10 gånger högre halter av till exempel koppar och zink än opåverkat vatten. Mängden avloppsvatten är emellertid liten jämförd med Verkaans totala flöde. Därför märks ingen miljöpåverkan.

Under brukets stora blomstring på 1700-talet blev Verkaän kraftigt förorenad. Det berodde på utsläpp av restprodukter från alunkokningen och på att lakad rödfyr tippades direkt i än.

Flygfoto från modellflygplan över utgrävningarna i Andrarum våren 1978. Norr mot vänster. Foto: Sven Stridsberg.

En metod att undersöka detta har varit att provta svämsediment i Verkaåns dalgång nedströms alunbruket. Dessa avlagringar har blivit kraftigt rödfärgade av utsläppen och innehåller ovanligt höga halter av till exempel bly, molybden, vanadin, uran och thorium (Carsrud 1978).

Det är uppenbart att utsläppen av rödfyr och annat avfall har påverkat Verkaån och dess dalgång. Utsläppen bör ha försämrat fisket, både genom att fisken blev förgiftad och genom att lekområdena blev täckta av slam. Dessutom bör de fasta fångstredskapen ha fyllts igen av material från bruket. En studie av skattelängder och

fiskeristatistik skulle kunna ge värdefull information.

Vid varje snösmältning brukar lägre liggande delar av ådalar översvämmas. Marken får därvid ett tillskott av näringsrikt slam. Dessa sankmarker, mader, hade tidigare stor betydelse i jordbruket som betesmark och slåtteräng. Den rödfyr som Verkaån transporterade från alunbruket är mindre näringsrik och avkastningen bör därför ha sjunkit. Även detta bör kunna avläsas i skrivelser från den tiden.

Under våren och sommaren 1978 restaurerades pannhuset i Andrarum under ledning av arkeolog Eva Arvidsson-Hebyr. Därvid påträffades material från aluntill-

verkningen i laduhuset, runt blypannorna och svaletaket samt i rödfärgsugnen. Liknande restprodukter har beskrivits av Linné, när han var på besök i Andrarum på sin skånska resa. En kemisk och mineralogisk analys kan ge en intressant komplettering av hans iakttagelser.

I början av 1700-talet gjorde bergmästaren Edmund Gripenhielm en mycket vacker och detaljerad beskrivning av Andrarums alunbruk, dess historia, brytningsmetoder och kemiska processer. För en kemiskt intresserad forskare finns det därför förnämliga möjligheter att studera en tidig kemisk industri och dess processer.

För att uppmärksamma utgrävningen och sprida information om alunbruket anordnades en provbränning av alunskiffer den 22–30 juli 1978. I samband med detta fick jag möjlighet att göra intressanta mätningar. Det är viktigt att känna till förbränningstemperaturen, både för att förstå processen och för att kunna jämföra rödfyr med skiffer som behandlats på annat sätt. Med hjälp av termoelement kunde jag mäta att temperaturen i det inre av högen var strax över 700°C. Däremot var den bara 100–200°C någon cm från ytan.

Genom tillmötesgående från Bengt Hansson på hälsovårdsförvaltningen i Lunds kommun fick jag låna en mätare av svaveldioxid i luft. Den satte jag upp cirka 30 m sydost om den brinnande högen ungefär 3 meter över marken. Det visade sig att luften där innehöll cirka 120 µg svaveldioxid per m³ under de dagar bränningen pågick. Detta kan jämföras med att SO₂-halten i luften i Lund numera är 20–30 µg/m³. De sämsta värdena för luft i Lund uppmättes vintern 1967–68 och låg då på 140 µg/m³.

Under den tid verksamheten var som livligast i Andrarum brändes upp till tio högar samtidigt. Dessa högar var troligen

mer än fem gånger större än den som brändes sommaren 1978. Luften i Andrarum bör därför ha varit kraftigt förorenad. Teoretiska beräkningar av de kemiska processerna visar att cirka 90 000 ton svavel har släppts ut som föroreningar under de 275 år alunbruket varit i verksamhet.

Utsläppen av svaveldioxid torde ha påverkat växtligheten högst oförmånligt. Det borde alltså ha funnits många människor, som hade anledning att klaga på alunbruket. Detta bör kunna återfinnas i skrivelser till berörda myndigheter, rättegångsprotokoll eller liknande.

Det har i flera sammanhang påståtts att den stickande röken av svaveldioxid skulle ha verkat bakteriedödande och därför förskonat bruksbefolkningen från pest och andra smittosamma sjukdomar. Detta kan vara fallet, åtminstone indirekt. Svaveldioxidångorna följer nämligen på grund av sin tyngd marken och torde ha försvårat livet för möss, råttor och andra smittospridande djur. Det är emellertid troligt att samma verkan i hög grad kan ha ökat spädbarnsdödligheten. Detta bör kunna undersökas med statistik över befolkningen i området.

Det finns ett stort utrymme för fortsatta undersökningar, både som geologiskt fältarbete och som historiska källstudier. Flera mycket intressanta förslag om hur man utforskar ett jobb har framförts av Sven Lindqvist (1978).

Andrarums alunbruk är sällsynt väl dokumenterat, bland annat finns ett mycket innehållsrikt bruksarkiv. Det finns många intressanta problem att studera. Som geolog är jag emellertid inte skolad i historiska arbetsmetoder och jag har inte erfarenhet att utföra arkivstudier. Jag hoppas därför att denna artikel kan stimulera någon historiker att forska i dessa problem.

Litteraturförteckning

- Althin, T., 1925: Två gamla skånska bruk. Torsebro krutbruk och Andrarums alunbruk. Skåne. Årsbok 1925, sid 138–145.
- Andersson, P. Gunnar, 1974: Alun och bark – kalk och krut. Kring fyra gamla skånska bruk. Natur och Kultur. Stockholm.
- Carserud, Leif, 1978: Alunskifferbrytning och miljöpåverkan i sydöstra Skåne. Geologiska institutionen. Lund.
- Jönsson, Swen, 1940: Andrarum – en socken- och bruksskildring. Västervik. 2:a upplagan Simrishamn 1976. (Boken innehåller samma text som Nihlén 1956).
- Kjellgren, Lennart, 1955: Alunbruket i Andrarum. Sydsvenska Dagbladet 14 aug. Malmö.
- Lindqvist, Sven: Gräv där du står. Hur man utforskar ett jobb. Bonniers. Stockholm.
- Ljunggren, Gustaf, 1852–1863: Skånska Herregårdar. Gleerups. Lund.
- Nihlén, John, utgivare, 1956: Andrarums alunbruk. Kulturhistoria från gångna sekler till början av 1900-talet. Göteborg.
- Nilsson, Alfred B., 1904: Andrarums alunbruk. Anteckningar från äldre och nyare tider. Svenska turistföreningens årsbok, sid 346–358.
- Nilsson, Otto, 1957: Andrarums alunbruk. Kort historia och orienterande beskrivning med planskiss till ledning för turister. Tomelilla.
- Stoltz, Elof, 1932: Andrarums alunbruk. En försvunnen bruksbygd. Svensk geografisk årsbok, sid 65–121. Lund.
- Svenson, Anna, 1974: Andrarums alunbruk. Ale 13 (1973) h. 3, sid 23–32 och 14 (1974) h. 1, sid 19–26.

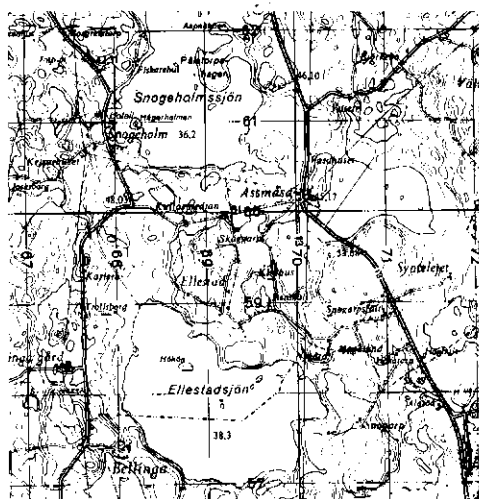
Assmåsa — Buus — Hägre

Tre försvunna byar vid Snogeholmssjön

Av Göran Hallberg

Dialekt- och Ortnamnsarkivet, Helgonabacken 14, 223 62 Lund

Den moderna arkeologins inriktning på bebyggelsehistoriska sammanhang har tidigare redovisats i Ale, liksom Ödegårdsprojektets arbete med historiska belägg för bebyggelseförändringar under hög- och senmedeltid. I denna artikel används ortnamnsforskningen som bebyggelsehistorisk metod.

I Ale nr 2/1971 s. 31 registrerar I Ingers bland »Nedlagda byar och gårdar i Skåne» Assmåsa och i Ale nr 1/1972 s. 30 Västra och Östra Hägre. Byarna låg i Sövde sn, Färs hd, vid södra delen av Snogeholmssjön. Till gruppen skall läggas likaså försvunna byn Buus, som låg i nämnda område.

I ortnamnssamlingarna på dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund (DAL) är bynamnen styrkta genom en rad skriftbelägg från medeltiden och senare. Som framgår av uppteckningar i DAL och egna intervjuer med lokalbefolkningen lever namnen kvar i muntlig tradition — också namnen

Buus och Hägre, trots att bebyggelsen för längesedan successivt försvunnit.

Mitt intresse för de här byarna väcktes, då jag några år som sommarbostad hyrde det under godset Assmåsa hörande f.d. dagsverkstorpet Skäggarp. I jordregistret (Jr) och i beskrivningen till den äldre ekonomiska kartan (BEK) anges läget för byarna Hägre och Buus som ovisst. I jordeböckerna stod namnen och hemmantalen kvar, men man redovisade dessa enheter under Snogeholms ägor utan lägesangivelser.

I en uppteckning i DAL från 1928 sägs att Östra Hägre troligen låg strax sydost

om Gröna led. Om Västra Hägre saknas uppgift. Gröna led var en landsvägsgrind vid vägskalet ca 1 km söder om Snogeholm, där vägen Snogeholm—Assmåsa förr mötte vägen från Bellinge i söder strax öster om nuvarande trevägskorsning. Det var alltså sträckan Snogeholm—Assmåsa som på den tiden var »huvudled».

Mina egna sagesmän pekade däremot bortåt Fölahagen, d.v.s. numera den bokskog som enligt uppgift på 1800-talet planterades mellan sjön och vägen mot Assmåsa. Skiftesakterna betecknar det kuiperade området som hårdvallsbete med lägre belägna kärr.

Allmänt känd, men tyvärr inte tillfredsställande undersökt, är ön Hägerholmen i Snogeholmssjön strax intill slottet Snogeholm. Slottets namn är f.n. äldst betygat 1506 i Lunds ärkestifts urkundsbok (LÄU) 6, s. 222, skrivet *Snogholm*. Gården Snogeholm existerade alltså redan o. 1500, men »slottet» var som bekant relativt obetydligt långt fram i tiden. Sannolikt bars namnet *Snogeholm* av den f.d. ö, som den nuv. slottsbyggnaden ligger på. Det finns knappast skäl att förknippa Snogeholm med ön Hägerholmen. Traditionen kan vara väl grundad ändå.

Jfr Skånes kalender 2, s. 312 (1878): »Snogeholm skall i äldre tider ha legat på en holme i Snogeholmssjön, kallad Hägerholmen, der ännu grunden efter en större byggnad är att se . . .». Detta har Skånes kalender — som vanligt — nästan ord för ord lånat från Ljunggren, Herregårdar, art. Söfdeborg (1852—63).

Önamnet *Hägerholmen* måste däremot tveklöst förknippas med bynamnet *Hägre*. Därmed sägs också något om det inbördes läget. Öns namn uttalas *haj're*-, *hāj're-hålmen*. Ordet *hägre* 'häger' uttalas *hāj're*, best. form *-n*, plur. *hāj'ra*, best. form *-na*. Bynamnet uttalas däremot *hā gre* med

lång vokal och *g*. Det uttalet är inte genuint utan ett s.k. läsuttal. Annat är inte heller att vänta, eftersom byn sedan länge är helt försvunnen.

Både byns och öns namn syftar på tidigare förekomst av häger. Formellt bör bynamnet innehålla den kollektiva fågelbeteckningen *hägre* 'häger' — jfr *fyle* av *fygla* om fjäderfä o.d. Önamnet *Hägerholmen* bärs i Skåne också av holmar i bl.a. Västra Ringsjön och Tunbyholmsjön. Man kan i dag inte säkert avgöra, om bynamnet *Hägre* i det aktuella fallet är primärt eller sekundärt i förhållande till önamnet.

Sydost om Gröna led låg byn knappast. Där fanns in på 1900-talet den s.k. Kullasmedjans föregångare. Så t.ex. på den skånska rekognoseringskartan (RK) 1812—20 och på den ekonomiska kartan 1917. Av topografiska skäl är också Fölahagen en olämplig terräng att söka en stor f.d. bondby i.

Misstänkt område var från början partiet mellan Snogeholmssjön i norr, Assmåsa f.d. by i öster, Ellestads by i söder och Buus by någonstans i väster. Med Fölahagen och Kullasmedjans ägor bortföll en stor bit. Samma gällde den gamla Skäggarp svången, eftersom Skäggarp självt i äldre tid var en fristående enhet. Likaså kunde jag skära bort surskogspartierna söder om och längs vägen Snogeholm—Assmåsa från väster fram till det lågt ligande s.k. Kvesänkatorpet vid byvägen söderut mot Ellestad.

Kvar blev i stort sett Bobbevången under Assmåsa gods, belägen väster om gårds husen mellan sjön i norr och vägen i söder. Nästa moment blev att genom namnbeläggning i DAL och paltebokens gränsbeskrivning för byn Assmåsa från o. 1514 avgränsa Assmåsa från det förmodade Hägres bymark. Dessutom borde Buus' läge i

väster klargöras. Ellestadsbyns nordgräns framgår redan av relativt lättillgängliga yngre kartor.

Minst problem erbjöd *Assmåsa*. Namnet skrevs *Asmese torp* 30/3 1501 LÄU 6:17, *Assmusse* o. 1514 palteboken (Pb) s 419, *Askmsse* 1522 uppbördsjordeboken (Ujb) s 506, *Assmosse* 1651 decimantjordebokens (Decjb) sammandrag. (Här återges endast ett urval av beläggen i DAL.) Byn omfattade 1651 fem helgårdar. Skrivningarna *Ass-/As-* växlade, tills nuvarande form *Assmåsa* fastslogs genom dåv. lantmäteristyrelsens beslut 12 nov. 1971. Jordeboken 1662 upptog fem halva insockne frälsehemman. Dessa hörde under en period av medeltiden till Sövde kyrkas gods. Byn avhystes och anlades till ladugård 1776. Därmed försvann den gamla byn, vars planlösning framgår av en skifteskarta från 1688 (akt nr 1 från Sövde sn, Färs hd, i lantmäterienhetens arkiv, länsstyrelsen i Malmö).

Namnets efterled är ordet *mosse*. Förleden är snarast trädbeteckningen *ask*, använd kollektivt om askbeståndet vid den mosse, som urspr. burit namnet. Belägget ur Ujb 1522 ovan liksom namnet på gränsmärket *Eschemoeseholt* o. 1514 Pb s. 424, d.v.s. *Åskemossehult*, mellan Assmåsa och det i öster angränsande Tagmåsa, visar att det rört sig om *ask*. Jfr också t.ex. *Åskemossen* 1816 i en lantmäteriakt, Häglinge sn, V. Göinge hd.

Av kartan 1688 framgår den ungefärliga omfattningen av den försvunna byns ägor. Gränserna för Assmåsa beskrivs dessutom o. 1514 Pb s. 420 enligt följande:

Marcheschiell til for:ne Asmusse gaar först aff Essbiörnevad och saa i Lillemosseuad, och i Hiortevad, jtem sönder leed och neder j Vlffuekjer, deraff och ned i Faarebech, och saa i Steenliden, och saa midt i Holmene, saa i Boelekjer, och neder

i Bregnenellen, och ud j söen. Dett ehret marcheschiell til for:ne Assmusse.

Flera punkter kan identifieras med hjälp av kartan 1688 och namnbelägg i DAL. Gränsbeskrivningen börjar i norr. *Essbiörnevad* avser det gamla vadstället mellan Kristinelund och Vasahuset, se den nya ekonomiska kartan (ES) blad 2D 2c. Där nu landsvägen korsar vattendraget var förr sjöbotten, men sedermera sankmark och vadställe på vägen Sjöbo–Ystad. *Sönder leed* är detsamma som det nuvarande *Synteletjet*. Här är inte plats att gå in på det namnet. Någonstans mellan *Essbiörnevad* i norr och *Synteletjet* i söder låg de två nämnda mossvaden, *Lillemossa-* och *Hjortavad*, där vägar österut från byn gått genom vattendrag i sagda mossar.

Essbiörnevad motsvaras i dag av ängsmarken *Isbrunnarna*. Det namnet är upptecknat 1924 och 1971. Troligen har dessa namn ett samband, som förvanskats genom s.k. urspåring.

Ulvakärr låg mellan *Synteletjet* (dess gamla plats) och *Faarebech*, som är namn på en övre del av den nu delvis rörlagda bäcken, som kommer från området sydost om Grötamossen öster om torpet Grödås och sedan via Assmåsa byplats utfaller i Snogholmssjön. Jfr kartan 1688: *Färadam(m)en*. *Ulvakärr* bör alltså sökas någonstans mellan dessa angivelser, antingen omedelbart norr eller söder om det nu försvunna Fogstorp – varom mera nedan eller den s.k. Assmåsabacken, där landsvägen Sjöbo–Ystad passerar Fogdahällan.

Nästa helt säkert kända punkt är *Boelekjer*, på kartan 1688 skrivet *Bååle Kiäär*, d.v.s. *Bålakärr*, antagligen ett kärr med stockar, troligen av ekstubbar. Sådana har man ju funnit i andra närbelägna mossar. *Bålakärr* ligger i Bobbevången, där ES blad 2D 1d har siffran 3:4.

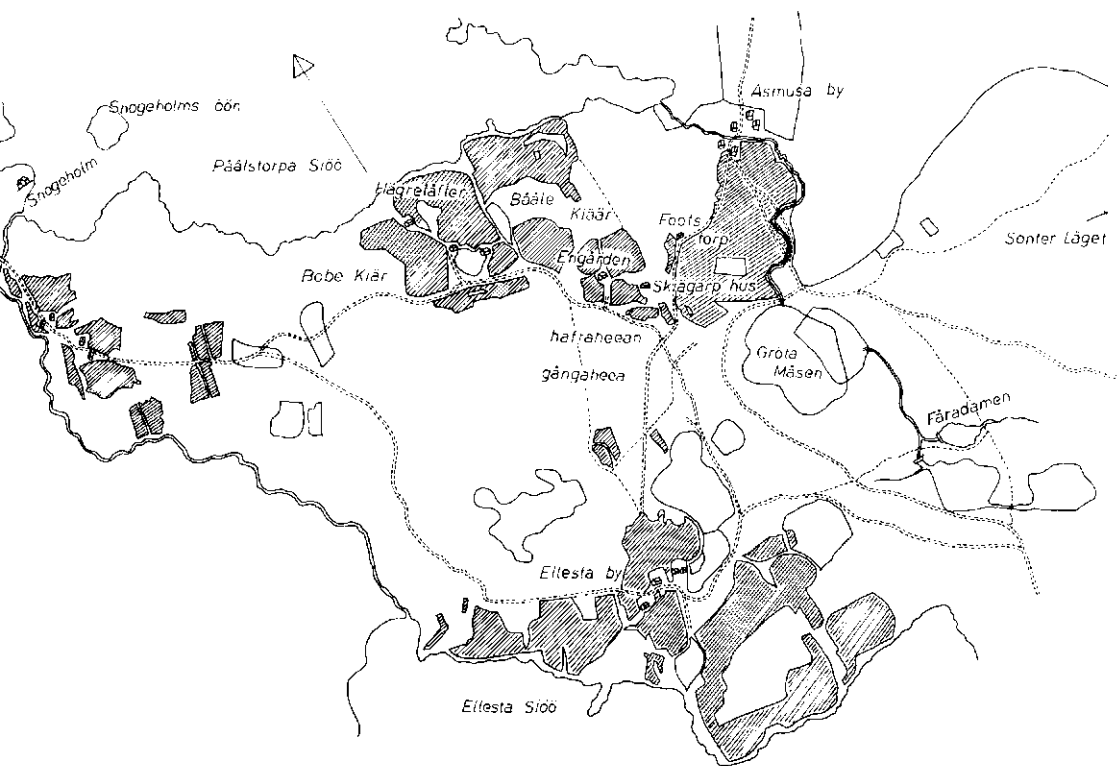

Fig. 1. Kopia av lantmäterikarta 1688 – se texten.

Utan att ha hunnit undersöka saken närmare menar jag, att *Steenliden* är ett sydligt parti av den höga ås, som är den egentliga namnbäraren *Grödås*. Jfr namnet *Stenshult* om gården i åsens sydvästliga del. (Det namnet är belagt först i en husförhörslängd (Hfl) 1812.) Och uttrycket *midt i Holmene* bör avse krönen av en serie höjder på åsen och mellan denna och Bålakärr. Ordet *holm(e)* har i ortnamn ofta innebörden 'upphöjning över omgivande terräng'. Det behöver inte vara fråga om en kringfluten lokal. Troligen är en av *holmarna* den markerade höjden med mangelgrav mellan Skägarp och Nyhem.

Till sist följer *Bregnenellen*, innan gränsen når sjön. Detta bör vara ett *Bräkne-nällen*, ett namn sammansatt av två växt-

beteckningar? Efterleden *-nällen* är känd från annat håll i Skåne. Men var låg platsen? Det bör ha varit fråga om en av uddarna eller en av vikarna strax norr om Bålakärr. Längre västerut kan man inte gå, för där låg Hågre bys marker, varom mera nedan.

Uttrycket *ud j søen* avser Snogeholms-sjön, som förr kallades Påålstorpssjön.

Inte heller byn *Buus* är problematisk, även om läget är okänt enligt BEK och Jr. Namnet uttalades *bus* (1928), och det skrivs: *Bwesæ torp oc Bwesæ or(e)* 16/12 1506 Färs häradsting LÄU 6, s. 222, *Bahuss* (3 ggr), *Bahusse* o. 1514 Pb s. 425 f. (då omfattade byn tre gårdar), *Bahwsse* 1522 Ujb s. 504, *Buhuus* 1634 länsräkenskaper (LR) Landskrona län,

Buus 1690 Jb och sedan växlande *Bus* och *Buus*. Namnet *Buus* finns även i Långaröds sn, Gärds hd. Det innehåller snarast ordet *bod*, syftande på en eller flera enkla byggnader för djur e.d. Efterleden är en form av ordet *hus*, som i äldre ortnamn ofta avser enkla bostadshus, gatehus och backstugor, hörande till större enheter som gods, gårdar o.l. Se om skånska namn på *-hus(a)* Skånes ortnamn (SkO) A 11, Bebyggelsenamnen i Ljunits härad, s. 38 f., där namnet *Kadesjö* behandlas.

Kartan 1688 visar byns exakta läge, liksom en skifteskarta 1777 (Sövde sn, akt nr 5). Byn låg på höjden omedelbart väster om vägen söderut mellan Snogeholm och *Gröna led* (varom se ovan). Byn hade invånare ännu mot 1700-talets slut, men i Hfl 1812 meddelas: »Denne By säges wara nedrefwen». Dock redovisas två personer som bosatta där, sannolikt med familjer, nämligen ryktaren Karl Knutsson, född 1784, och Petter Qvarnfeldt, född 1768. Jfr att RK 1812–20 har ett hus-tecken på platsen.

Mellan byn Assmåsa i öster och byn *Buus* i väster låg den större byn *Hägre*, som är upphovet till detta intresse för Bobbevångens bebyggelsehistoria.

Kvar blev i stort sett endast Bobbevången. Men först beläggen för byn *Hägre*: *Heirre* 1602, *Heiere* 1611 mantalslängd (Mtl) Landskrona län, *Heire* 1611 LR Malmöhus län, *Heijere* 1616, *Heire* 1630, *Heijre* 1640 Mtl Landskrona län, *Heire* 1651 Decjb sammandrag (då omfattade byn tio hela och fyra halva hemman – betydligt mer än både Assmåsa och *Buus*). Redan på 1600-talet har byn delats i två hälfter: *Vestre/Østre Heijre* 1624 prästrelationerna (PR) s. 51, *Wästra/Østra Hejre* 1765 Gillberg s. 81, *Vestra Hejre* (6/8 mtl), *Østra Hejre med Enegården* (3/4 mtl; mer om *Enegården* nedan) 1788

Ljunggren, Herregårdar, art. Söfdeborg, *Westra/Østra Hägre* 1812 Hfl, 1840 Bruzelius s. 264, *V/Ö Hägre* 1878 Skånes kalender 2, s. 314 (nr 1–6 resp. nr 1–3), *Hägre Västra/Østra* 1915 BEK (läge okänt). Jordeboken under svensk tid har: *Heijre* 1662 (fem hela och fyra halva hemman), *Wästra/Østra Heyre* 1690; *Wästra/Østra Heire* 1754, *Wästra/Østra Hägre* 1784, *Westra/Østra Hägre* 1825, 1881. I Jb 1881 anges mantal, men då fanns ej bebyggelse kvar: V Hägre nr 1 1/4 mtl, nr 2–3 1/16 mtl, nr 4–6 1/8 mtl, Ö. Hägre nr 1–3 1/4 mtl, samtliga till naturen utsockne frälse.

Med byns namn skall sammanställas *Hägretorp*, upptecknat som *hå`greiårp* (1928). Namnet skrivs *Heyretorp* 1813, *Hejretorp* 1849–54 Hfl, vilket troligen är identiskt med jordebokens *Hägstorp* 1825, en utsockne frälse jordlägenhet. Genom att i husförhörlängder och jordeböcker jämföra invånarnas namn kom jag fram till följande.

Ännu 1784 hade Assmåsa, *Buus* och V. Hägre fem åbor vardera, medan Ö. Hägre hade tre åbor. 1812 var Ö. Hägre öde, *Buus* by var riven, liksom byn Assmåsa. V. Hägre hade då två åbor. Och dessa två återfinner man sedan under namnet *Hägretorp*. Hägretorp är alltså den sista resten av V. Hägre. Denna sista rest försvann sannolikt någon gång under 1800-talets början.

Sammanfattning: Mellan 1784 och 1812 läggs Ö. Hägre öde och V. Hägre reduceras till Hägretorp med två åbor. Hägrebyarna bör ha legat på Bobbevången och möjligen uppåt gården Nyhem söder därom.

I detta läge är kartan från 1688 till stor hjälp. På kartans baksida står: »Geometrisk Carta öfver *Ellesta* Östra westra Hegre i Söfede=Socken under Söfde borch belägne afsatt A^o 1688 In Junius».

Fig. 2. Utsnitt av den skånska rekognosceringskartan 1812–20, blad IX:Ö207. Originalen i Krigsarkivet.

På kartan finns tre gårdar markerade just på krönet av Bobbevången, och ägorna intill husen heter *Hägreåfter*. Tofter kallades i äldre tid de enskilt brukade åkrarna närmast byns hus. Här bör alltså kärnbyn *Hägre* ha legat. Men är de tre gårdarna 1688 *Västra* eller *Östra Hägre*? Detta måste vara den större bydelen, nämligen *Västra Hägre*. Väster om byplatsen ligger det ovan nämnda området *Fölahagen* med kärr och hårdvallsbeten och sedan vidtar Buus bys gamla vångar. I sydost ligger Kveksänket med Kvesänkatorpet och Ellestads bys marker. I öster ligger Assmåsa bys Västrevång på andra sidan Bålakärr.

Men vart tog *Östra Hägre* vägen? Jo, här kommer *Enegården* in i bilden. Ovan

citerades en uppgift 1788: »Östra Hejre med Enegården». Här är nu *Enegården* på kartan 1688 med en egen vång och åkermark nordväst om Skäggarp och dess vång. Enegården låg ungefär där gården Nyhem nu ligger. Söder om Enegården fanns bl.a. de inhägnade betesmarkerna *Havrahejdan* och *Gångahejda*, 1688 skrivna *hafraheean* och *gungaheea*. Ordet *hejda* är vanligt i skånska namn. Det syftar på inhägnader och är besläktat med substantivet *hage* och verbet *hejda*. Som gårdnamn har *Gångahejda* använts om det nuv. Nyhems föregångare, men observeras bör, att gården på platsen äldst hette *Enegården*, och att den låg norr om hejdan. Hejdans namn ingår i namnen *Gångahejde backe*, *Gångahejde kärr* i en lantmäteriakt 1848.

Jfr uppteckning på 1900-talet: *gångahj'e-backen*. Hejdan låg alltså på krönet av höjden mellan Nyhem och Ellestad.

Det återstår att kontrollera, om Enegårdens åbor är desamma som Östra Hägres, när byn läggs öde. Men fr.a. borde en arkeologisk undersökning av marken i 1688 års Hägre tofter kunna kasta ljus över byns exakta läge, omfattning och ålder — för att inte tala om den fantasi-eggande Hägerholmen, där man menar, att en borg e.d. har legat, t.v. dock utan att någon har satt spaden i jorden för en seriös undersökning.

Tillsammans med min vän docent Guno Haskå, som behärskar den kemisktekniska proceduren, företog jag en serie fosfat-analytiska prov i Bobbevången. Det var genom kontakten med ödegårdshistorikerna i Lund och deras kolleger, bl.a. arkeologer, som jag fick information om den lätthanterliga s.k. hurtigmetoden. Väl medveten om det amatörmässiga i mitt beteende beslöt jag att pröva metoden på fallet Hägre för att ytterligare ringa in den försvunna bebyggelsen.

Vi avser att mera laboratoriemässigt undersöka proverna, som nu förvaras i ett antal numrerade provrör, motsvarande de provhål vi grävde i vången. I provhålen fann vi, under plogdjup nere på alven, flera områden med äldre tegelrester och kol efter bränt trä.

Förekomsten av en väl konstgödslad fruktträdgård i vången under några decennier i sen tid påverkar inte fosfatanalysens resultat. Jag hänvisar till O. Arrhenius, Fosfathalten i skånska jordar. (Sveriges Geologiska Undersökning. Ser. C. N:o 383.) Sthlm 1934. Fosfatanalysen skedde på prover ur en serie noga utmätta prov-

hål. Värdena lades in på ett rutmönstrat papper. På så vis fick vi en primitiv fosfatvärdeskarta. Den visar — oberoende av vad vi vet från andra källor — att det har legat en bebyggelse med under århundraden naturgödslade tofter på krönet av Bobbevången. Och den byn är vårt efterspanade *Hägre*.

Till sist något om *Footstorp* på kartan 1688. Det låg då strax intill byn Assmåsa. Utan tvekan är detta detsamma som senare tiders *Fogstorp*, som fram till sekelskiftet låg uppe på och öster om Assmåsabacken en bit från vägen Sjöbo—Ystad (se RK). Huset har alltså flyttats, troligen i samband med att byn Assmåsa avhystes 1776. Namnet *Fogstorp*, buret av en gård om 1/16 mantal insockne frälse, uttalas *fo'stårp* (1928), och det skrivs: *Frugstrop* (!) 1662 Jb, *Footstorp* 1688 ovannämnda karta, *Fodstorp* 1690, 1712, *Fogstorp* 1754 Jb, *Fogstorp* 1765 Gillberg s. 81, *Fogstorp* 1784 Jb, *Fostorp* 1788 Ljunggren, Herregårdar, art. Söfdeborg, *Fotstorp* 1812 Hfl, *Fogstorp* 1812—20 RK, 1825 Jb, 1840 Bruzelius s. 264, *Fodstorp* 1849—54 Hfl, *Fogstorp* 1881 Jb, 1915 BEK, Jr, ES. Ett hus kallas i Hfl 1812 dessutom *Lilla-Fotstorp*. Det sägs i Jb 1825 vara en insockne frälse jordlägenhet, *Lilla Fogstorp*, under själva *Fogstorp*.

Förleden ser ut att vara ett *Fots-*, som i skriften sparat ur till *Fogs-*, väl på grund av att i uttalet det första *t* har fallit i konsonantgruppen *-tst-*. *Fotstorp* blev i uttalet *Fostorp*, som också framgår av 1788 års skrivning ovan. Förleden är väl genitiv av tillnamnet *Fot*, som är väl känt på gammal dansk och svensk botten, men hittills inte belagt i Skåne.

Bronsåldershus i St. Köpinge

Sedan maj månad pågår undersökning av bronsåldersboplats i St. Köpinge sn öster om Ystad. Undersökningen utföres av Riksantikvarieämbetet UV-Syd på uppdrag av Ystad kn, som skall exploatera ett par åkerstycken (18000 resp. 3500 m²) för fri villabebyggelse i södra delen av Köpingsbro samhälle.

Undersökningsområdet ligger på en svag väst-östlig orienterad höjdsträckning (ca 9 m ö h) i ett flackt böljande sandjordslandskap ca 2 km från havet och 700 m väster om Nybroån. På den Skånska Reconoseringskartan från början av 1800-talet kan man se hur området ligger likt en ö omgiven av lägre (numera utdikade) våtor, i utkanterna av St. Herrestad och Öja mosse sydväst därom.

Vid den fosfatkartering efter förhistoriska boplatser, vilken utfördes under åren 1973-75 i St. Köpinge sn (15000 prover omfattande ca 13 km²) framkom ett flertal områden med förhöjda fosfatgrader, bl.a. detta, varför vi när exploateringen blev aktuell ganska säkert kunde peka på att det här fanns rester av en förhistorisk boplats. En provundersökning kom till stånd. Först grävdes provrutor för att se huruvida det

fanns kulturlager bevarade under ploglagret. Det var fallet endast bitvis, och då tunna och med ringa fynd, varför vi där-efter med grävmaskin drog sammanlagt 900 m knappt 2 m breda sökschakt ner till steril markyta för att försöka finna bebyggelsepå; stolphål, hårdar och dylikt. På så sätt kom vi fram till att här fanns resterna av åtminstone 10 huslämningar, vilka kommer att friläggas efter hand.

Hittills har vi undersökt 3 långhus, 13-14 m långa och 7 m breda, väst-östligt orienterade och med en dragning åt VNV-OSO. Denna husorientering var den vanliga under förhistorisk tid. Detta för att bäst kunna utnyttja solvärmen, vilken var mest intensiv tidigt på eftermiddagen. Den påträffade keramiken samt husens planform daterar boplatserna till bronsålder.

Husen är mycket intressanta, då de är bland de första långhus från bronsåldern, som påträffats i Skåne. Till för ett tiotal år sedan var situationen densamma i Danmark, men genom stora avbaningar har där nu påträffats så pass många långhus, att man nu har ett ganska bra grepp om bronsåldershusens utseende. Till skillnad från de så väl kända långhusen från järnåldern, var klineväggarnas stolpar i bronsåldershusen av så klen virke, att de ej gav

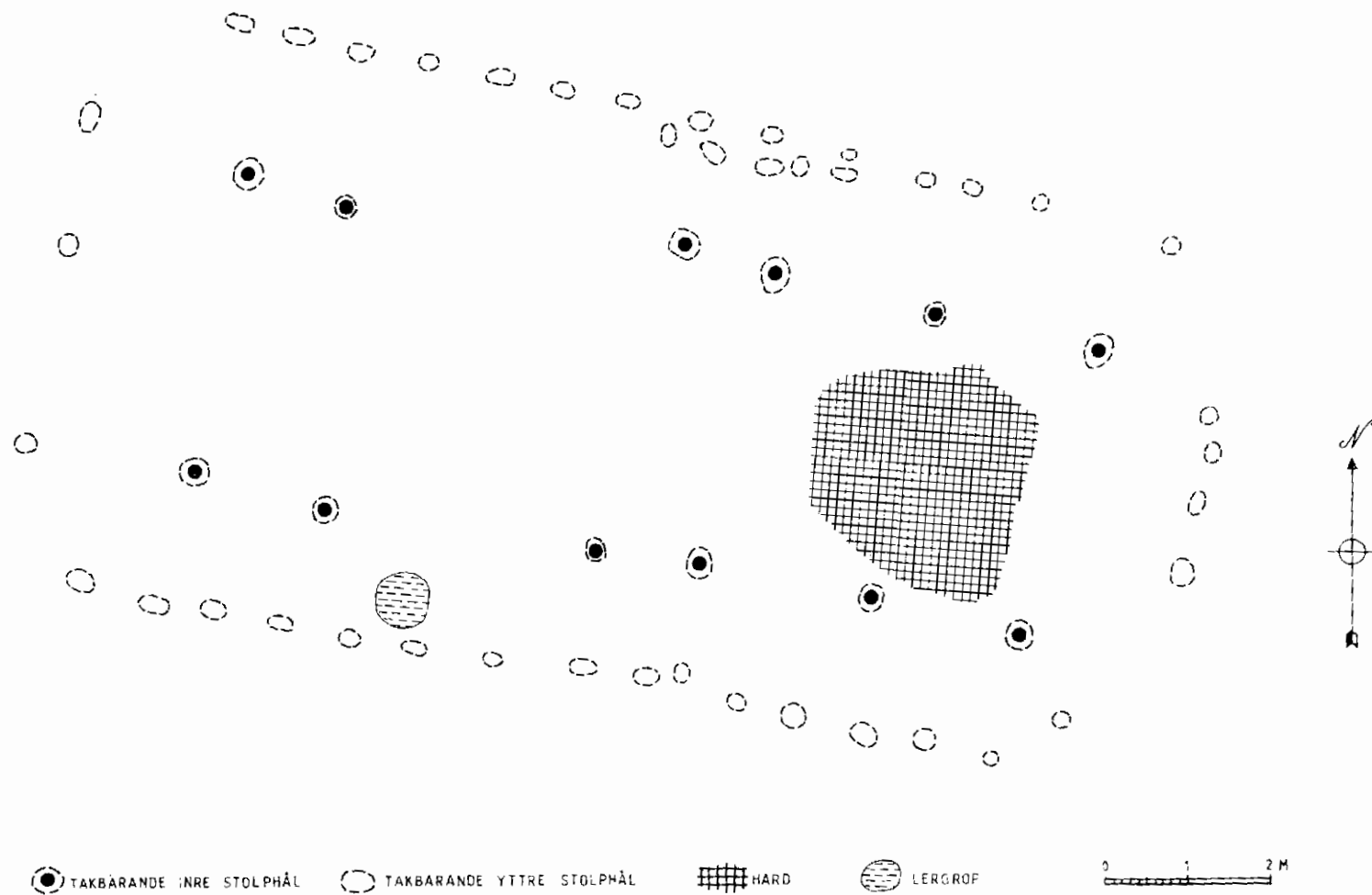

Fig. 1. Hus 1 – tolkad och schematiserad planritning.

Fig. 2. Hus 1 från nordöst. Stolphålen är svagt urgröpta för att bättre framträda vid snedfoto. T.h. boplatsens fortsatta utsträckning mot väster in i ett skogsparti. T.v. en svag sluttning ner mot St. Herrestad och Öja mosse.

bärighet åt taket, varför man omedelbart utanför väggarna satte en rad av kraftiga stolpar, som tillsammans med de inre takbärande stolpparen skulle uppbära taktyngden. Vid undersökningar av bronsålderslånghus träffar man vanligen bara på de grövre takbärande stolparnas stolphål, men väggarnas läge skall vara ungefär i linje med de indragna stolparna vid respektive lågsidas dörröppning.

Fynden utgöres hittills endast av keramikskärvor, huvudsakligen rabbig brukskeramik, samt flintavslag, malstenar och brända ben (obrända ben bevaras ej i sanden). Genom att senare vattenfinsålla den sotbemängda sanden från härdarna hoppas vi även att kunna finna sädeskorn, frön och dylikt för att något kunna belysa näringsfång och natur.

Genom C¹⁴-datering av kol från härdar och stolphål hoppas vi att kunna få en viss

uppfattning om huruvida bebyggelsen har varit relativt samtidig d.v.s. en mindre landsby eller endast utgjorts av ett eller par hus i taget under en längre tidsrymd. Hela boplatsen kommer dock ej att undersökas genom att den åt väster sträcker sig in på mark som ej skall exploateras.

Att vi finner bronsåldershus i St. Köpinge sn är i och för sig inte förvånansvärt. Här har tidigare dokumenterats en omfattande bronsåldersbygd i form av gravar, ca 50 kända högar och 6 urnegravfält. 500–1000 m åt väster på samma höjdsträckning ligger ett delvis undersökt urnegravfält, som sannolikt utgör den undersökta boplatsens begravningsplats.

Undersökningen beräknas pågå fram till midsommar för att återupptagas några veckor i slutet av juli och början av augusti. Till hösten planeras en utställning i Köpingebro bibliotek.

Sten Tesch

Undersökningen är föranledd av markarbeten i samband med att Malmö kommun ska ge plats för industribyggnation. Området består av 640.000 m² (ca 120 tunnland) högvärdig åkermark belägen i Lockarps och Oxie socknar. Tomterna kommer att iordningställas under 1979–80. Samtidigt med matjordsavbaningen och innan själva byggnationen påbörjas ska i enlighet med fornminneslagen antikvarisk myndighet, i detta fallet Malmö museum, ges tillfälle att undersöka de vid schaktningarna framkomna fornlämningarna.

Tidspressen på grävningen är mycket stor och arbetsstyrkan uppgår under sommaren till ett 20-tal arkeologer. För att täcka personalbehovet har danska arkeologer i samråd med Nationalmuseum inkallats. Ett samarbete som bör bli givande för alla parter.

Det ca 2000×300 meter stora området är ett representativt utsnitt av landskapet i malmöregionen. Området innefattar höjdsträckningar såväl som sankare partier där även torvmark förekommer. Genom områdets östra del flyter en bäck som har förbindelse med Sege å och via denna har troligen under äldre tid möjlighet funnits att ta sig till kusten.

Jordarterna varierar från moränlera till ren sand och grusigare partier. Marken är till dags dato helt uppodlad. Området har åtminstone från medeltid och fram till skiftena under 17–1800-tal varit utmark, gränsande till socknarna Fosie, Lockarp och Oxie.

Ovan mark synliga fasta fornlämningar är endast två till antalet. I västra delen ligger en bronsåldershög, »Grötehög», och i östra delen strax utanför projekterad mark en medeltida borganläggning, Skogholms borg, belagd från 1400-talet men troligtvis äldre.

Arkeologiska undersökningar har tidigare företagits väster och norr om det berörda området. Strax norr om »Grötehög» utgrävdes 1976 delar av ett vikingatida gravfält och ett stort brandgravfält från yngre bronsålder. Med stor sannolikhet kommer ytterligare partier av detta gravfält att framkomma, vilket bör ge en möjlighet att begränsa detta åt söder och väster. Ytterligare några hundra meter norr om »Grötehög» utgrävdes dessutom 1977 en utplöjd bronsåldershög, vilken före schaktning inte föredde några som helst synliga spår ovan mark.

I östra delen, i anslutning till Skogholms borg, har tidigare i samband med grustäkt påträffats en välbevarad stridsyxegrav, den så kallade »Fredriksbergsgraven».

Före schaktarbetena utfördes av Malmö museum en ytrekognosering av den upplöjda marken och områden med koncentrationer av bearbetad flinta karterades. I samband härmed togs också kontakt med lokalbefolkningen samt med en amatörarkeolog som ägde en stor lösfyndssamling från trakten. Grävningen föregicks också av en genomgång av äldre kartmaterial samt studier av befintliga flygfotografier. Resultaten av dessa förberedelser är ännu svåra att utvärdera.

Parallellt med utgrävningen kommer Kvartärgeologiska institutionen i Lund att utföra seminarieuppgifter i anslutning till projektet. Möjligheten finnes här att rekonstruera vegetationsutvecklingen, vattenflöden m.m. under äldre tid och koppla detta till de arkeologiska resultaten.

Första etappen av markarbetena har bestått av en vägschaktning som sträcker sig genom hela området, samt en större industritomt. Ca en femtedel av den totala ytan har på detta sätt berörts. Vid schaktningen har drygt 150 under mark dolda fornlämningar framkommit, varav ännu endast ett

Arkeologi i Fosie.

mindre antal har grävts. Vid en preliminär genomgång av det totala antalet frilagda anläggningar i denna etapp, har konstaterats, att en stor andel består av isolerade härdar, smärre kulturlagerrester, gropar etc.

Även några större kulturlager finnes dock. Vid provschaktningar i tre av dessa har kunnat konstateras stolphål, stenpackningar och även större sten. Detta kan förhoppningsvis tyda på att mera påtagliga huskonstruktioner framkommer vid ytterligare utgrävning.

I ett av kulturlagren har en närmare undersökning påbörjats. Här har framkommit en 20×8 meter stor stenpackning med öst-västlig orientering. En härd och ett antal stolphål har hittills påträffats i och invid stenpackningen. Mycket talar för att detta är rester efter ett långhus. En datering till senneolitikum kan ges, grundat på ett påträffat skifferhänge och ett dolkskaft.

Projekt Fosie IV är fortfarande i ett inledningsskede, men med utgångspunkt från det nu tillgängliga materialet kan man konstatera att området är rikt på fornlämningar, framförallt på lämningar från yngre stenålder och bronsålder. Vid en ytavschaktning av detta format kan man dock förvänta sig spår av mänsklig aktivitet från de flesta perioder av vår förhistoria.

Nils Björhem och Ulf Säfvestad

Energi och miljö

I maj 1978 fattade riksdagen beslut om riktlinjerna för arbete med energibesparing i befintlig bebyggelse. Avsikten är att åstadkomma en sänkning av nettoenergiförbrukningen i det nuvarande byggnadsbeståndet med en fjärdedel fram till 1988. Omfattande statliga medel har anslagits för åtgärder i energisparande syfte: för budget-

året 78–79 1.8 miljarder kronor och för 79–80 2.7 miljarder.

Energisparandet skall genomföras genom frivilliga insatser av fastighetsägarna efter information, råd och anvisningar från myndigheterna, i första hand från kommunerna, som kommer att upprätta energisparprogram.

Allt detta kan innebära att vår miljö utsättes för stora förändringar. Tilläggsisolering och byte av fönster och dörrar kan förvandla såväl ett enskilda hus till en identitetslös hybrid liksom det artfrämmande material, som vanligen kommer till användning, kan slå sönder den omgivande gatubilden eller en större miljö. I propositionen framhålles därför, att vissa områden måste undantas från energisparande åtgärder, bl.a. av kulturhistoriska hänsyn.

Landsantikvariekontoren skall under de kommande åren biträda de kommunala arbetsgrupperna för energisparande med antikvariska synpunkter. I många fall kommer specialinventeringar att bli nödvändiga, för vilka statliga medel kommer att utgå.

Tilläggsisoleringen har dock redan tagit fart på många håll och nya material kommer att omsluta åtskilliga byggnader innan de ovan skisserade inventeringarna och bevaringsplanerna tagits fram. Hittills vunna erfarenheter från teknisk synpunkt talar dock för att tilläggsisolering får marginell energispareffekt. Det är därför ytterligt angeläget att rådgöra med antikvariska myndigheter innan sådana åtgärder planeras.

Dag Widholm

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen är utgivare av ALE, historisk tidskrift för Skåneland, som utkommer med fyra häften årligen. Tidskriften utges med bidrag från statens humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsråd. Brev och manus till redaktionen adresseras till landsantikvarie Dag Widholm, Winstrups-gatan 10, 222 22 LUND.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften, 35:– kr, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Adress till föreningens skattmästare, Allan Persson: Karlhögstorg 4 A, 223 55 LUND.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos föreningens sekreterare, antikvarie Nils Nilsson, Kulturen, 223 50 LUND eller hos skattmästaren.

EFTERTRYCK, helt eller delvis medgives endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse

Fil dr Bengt Bengtsson, Lund, ordf., byråchef Evald Gustafsson, Lund, v.ordf., antikvarie Nils Nilsson, Lund, sekr., fil kand Allan Persson, Lund, skattmästare samt professor Nils-Arvid Bringéus, Lund, länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, professor Erik Cinthio, Lund, professor Bertil Ejder, Lund, museichef Torkel Eriksson, Lund, fil lic Lars-Göran Kindström, Helsingborg, professor Birgitta Odén, Lund, museichef Bengt-Arne Person, Varberg, disponent Birger Persson, Ystad, professor Göran Rystad, Lund, greve Hans Wachtmeister, Johannishus, läroverksadjunkt Curt Widenborg, Ronneby, landsantikvarie Dag Widholm, Lund, intendent Gustaf Åberg, Simrishamn. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

